

Філософські основи пізнання: мультипарадигмальність і гносеологічний плюралізм

У статті досліджено особливості мультипарадигмального пізнання. Зокрема розглянуто рівні та методи когніції, окреслено ментальні операції, за допомогою яких здійснюється пізнавальна діяльність. Підкреслено важливість гносеологічного плюралізму, згідно з яким постулюється поєднання раціонального, чуттєвого й досвідного в пізнавальному процесі. Акцентовано на ідеї взаємодії різних формацій і парадигм пізнання, що результується створенням мультипарадигмальних епістемологічних систем. Запропоновано спіральну модель зростання знання.

Ключові слова: пізнання, мультипарадигмальність, гносеологічний плюралізм, епістемологічні стилі.

Постановка наукової проблеми та її значення. Прагнення активно пізнавати дійсність і до-вкільля є природною потребою індивіда. Пізнавальна активність, або когніція, передбачає насамперед розуміння людиною природи, суспільства й самої себе. Результатом такої активності є знання, навички, уміння, відповідні здібності та досвід.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Пізнання/когніція традиційно розглядається як специфічний вид соціально-культурної діяльності індивіда, спрямованої на збагнення як зовнішнього світу, так і свого внутрішнього стану. Пізнання розгортається в сумісній та індивідуальній діяльності, «спирається» на різні історичні та культурні форми, здійснюється в різних поєднаннях вродженого й набутого досвіду. Закріплюючись у цьому досвіді у вигляді більш-менш узгоджених між собою компонентів, когніція виступає насамперед як знання. Тому в цьому процесі слід розмежувати процес і результат. З цієї позиції, пізнання є динамічною характеристикою духовно-теоретичного освоєння індивідом умов його екзистенції, а знання – результатами цього освоєння, готовими до використання, застосування й поширення. Особистість, освоюючи елементи соціального світу, відкриває нові, невідомі зв'язки, формує нові образи у вигляді структур знань; її власна пізнавальна діяльність реалізується через роботу з цими структурами у процесі використання й перетворення елементів знання. Зусилля індивіда, так би мовити, «оживляють» знаннєві схеми, які зберігаються в його свідомості, переводять їх у режим взаємодії з реальними проблемами, так чи інакше відтворюючи й переробляючи їх у процесі пізнання й «повертаючи» їх у свідомість у збагаченому вигляді. Знання, отже, актуально існує в житті людей як момент когніції; воно розкривається, поповнюється й реалізується в контексті пізнання [8, с. 306].

Мета статті – висвітлити особливості мультипарадигмального оволодіння знаннями.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У кожен період історичного розвитку суспільства процес пізнання і знання як його результат завжди були у фокусі уваги філософії, що результувалося створенням окремого філософського напрямку – гносеології (від грецьк. *gnosis* – знання, *logos* – вчення), яка досліджує загальні механізми й закономірності пізнавальної діяльності. В устах Арістотеля вона отримала назву «епістемологія» (від грецьк. *episteme* – достовірне знання, *logos* – вчення). В аспекті гносеології/епістемології досліджується рух пізнання від незнання до знання і природа знань відповідно до тих предметів, які в цих знаннях відображаються. Вивчається роль пізнання в індивідуальному розвитку особистості, у її відносинах із довкіллям. З цього погляду, існує розмежування знань на «знання ЩО», «знання ЯК», «знання за доказом» і «знання з особистого досвіду». Отже, основними об'єктами вивчення гносеології є суб'єкт, що пізнає й реально існує в цілісності мислення, відчуття та діяльності; людська свідомість; процес когніції як такий (або пізнавальна діяльність) і знання як його результат [8, с. 100; 2, с. 13].

У структурі пізнавального процесу традиційно розрізняють два **базові рівні**: чуттєве пізнання й раціональне пізнання. На рівні чуттєвого пізнання здійснюється віддзеркалення зовнішнього світу в образній формі внаслідок безпосереднього контакту суб'єкта пізнання (який володіє органами чуття, нервовою системою й мозком) з об'єктами реальної дійсності. Таке пізнання виражається в

чуттєвому досвіді. *Результатом чуттєвого пізнання* є відчуття, сприйняття й уявлення. *На рівні раціонального пізнання*, яке якнайповніше втілюється в мисленні людини, відбувається процес сутнісного й опосередкованого пізнання світу, що забезпечує розкриття його закономірних зв'язків та їхню фіксацію мовою понять і категорій. *Результатом раціонального пізнання* є форми мислення у вигляді понять, думок, умовиводів і ментальних моделей. У раціональному пізнанні застосовуються такі когнітивні операції, як індукція, дедукція, аналіз, синтез, абстрагування, конкретизація, аналогія, ідеалізація, моделювання, екстраполяція, класифікація тощо. Раціональне пізнання формується під впливом практичної діяльності, тобто у процесі набуття досвіду [10, с. 78].

Співвідношення чуттєвого, емпіричного й раціонального у процесі когніції з античності й донині викликає інтерес філософів. Традиційно вважають, що основною проблемою гносеології є розв'язання питання, чи всі знання мають досвідне походження. Емпіричне пізнання є вихідним моментом пізнавального процесу; у ньому важливу роль відіграють почуття. Тому у гносеології існує опозиція двох основних філософських традицій: емпіризму й раціоналізму. *Емпірики* заперечують існування будь-яких ідей до набуття досвіду (особистого чи суспільного), стверджуючи, що всі ідеї проникають у свідомість людини через навчання, провідне місце в якому має або особистий досвід, або ж узагальнення досвіду інших. Емпіричний досвід фіксує зовнішні прояви процесів і подій дійсності, уміщуючи в собі те, що доступне спогляданню (все, що можна побачити, почути, відчути й осмислити). Іншими словами, цей досвід доходить до свідомості насамперед через сприйняття, або перцепцію. За ініціативою Г. В. Лейбніца перцепцією стали вважати сприйняття органами чуття, або конкретно-чуттєве сприйняття предметів і явищ навколишньої дійсності, а усвідомлення розумом, раціональне пізнання цієї дійсності в ідеях – апперцепцією. На відміну від емпіриків, *раціоналісти* вважають, що, крім набутих, людина має передусім вроджені ідеї (наприклад, ідеї моралі, справедливості, добропорядності, гармонії тощо), які не можуть бути результатом досвіду [10, с. 79; 2, с. 14–15].

З іншого боку, варто згадати також існування *гносеологічного плюралізму*, з позицій якого постулюються уявлення про наявність рівноправних, незалежних один від одного й діючих за власними законами форм та джерел пізнання, що втілюються у відповідних картинах світу, епістемологічних стилях (емпіричному, раціоналістичному й сенсуалістичному), концептуальних системах і пізнавальних моделях, тобто в багатоваріантному розвитку знання [11, с. 412].

Філософія античності заклала основи науки, філософія Середньовіччя була схоластичною, а епоха Відродження збудила відчуття гідності кожної людини (Гуманізм); вселила оптимізм і надії (Просвіта) серед європейських народів. Період Нового часу, який був підготовлений, насамперед, просвітителями епохи Відродження, ознаменувався бурхливим розвитком науки й на її основі – прикладних знань. Наприклад, за Ф. Беконом, у пошуку істини беруть участь і розум, і почуття. За допомогою алегорії філософ описує методи пізнання, називаючи їх «шляхом мурашки», «шляхом павука» і «шляхом бджоли». «*Шлях мурашки*» – це метод крайнього емпіризму, що характеризується простим збиранням фактів, отриманих на основі чуттєвих вражень, без їх систематизації й осмислення. «*Шлях павука*» ілюструє метод радикального раціоналізму, що намагається дедукувати знання із вроджених ідей. Цим він і схожий на павука, який плете павутину з того матеріалу, що він сам і виробляє. «*Шлях бджоли*» знімає крайнощі емпіризму та раціоналізму і становить двоступінчастий процес пізнання: почуття постачають дані про властивості об'єктів, а розум ці дані опрацьовує із використанням методів та принципів теоретичного мислення [7, с. 33].

З кінця ХІХ ст. спостерігається розвиток тенденції до плюралістичного трактування процесу пізнання. Онтологічний і гносеологічний плюралізм стверджує погляд на світ як на поліваріантне різноманіття, яке моделюється кризь призму установок синергізму, додатковості, релятивності та симфонізму. Тенденція до плюралізації онтологічної картини пізнання й буття, до врахування взаємодії багатьох рівнозначних субстанцій, які не зводяться лише до двох початків (а відтак і наукових парадигм), нині чітко простежується в усіх галузях сучасної науки [11, с. 118]. Для кращого розуміння схематизуємо все сказане вище (рис. 1).

Посєднання наукових парадигм у процесі пізнавальної діяльності сприяло появі нових гносеологічних проблем, наприклад, проблеми соціальної й особистісної природи пізнання. Ускладнення уявлень про процеси пізнання результувалося утворенням «каскадних моделей» (англ. *waterfall*

models), у яких оволодіння знаннями виглядає як потік, котрий послідовно проходить фази аналізу, проектування, реалізації, тестування, інтеграції й підтримки. Каскадні моделі поєднують образи поступового накопичення знань із концепціями різкої зміни ціннісно-нормативних систем (Т. Кун) і зображують еволюцію пізнання як зміну історичних формацій знання («епістем», за М. Фуко). Важливою в такому разі постає проблема взаємодії різних формацій і парадигм пізнання, одним із можливих розв'язків якої виявляється метод створення «мультипарадигмальних» епістемологічних систем [8, с. 309], які сприяли б оволодінню емоційними й раціональними, емпіричними й теоретичними, фундаментальними і прикладними, філософськими й конкретно науковими, природничими та гуманітарними, науковими й позанауковими знаннями.

Рис. 1. Мультипарадигмальне пізнання

Висловлене вище означає, що процес когніції має свої *особливості*, серед яких варто виокремити такі основні [9 с. 111]: 1) виявлення об'єктивних законів дійсності, самого пізнання, мислення тощо: звідси й орієнтація на вивчення та встановлення загальних ознак, властивостей і характеристик предмета та їх вираження за допомогою ідеалізованих об'єктів; 2) передбачення майбутнього задля подальшого практичного освоєння дійсності на основі знання законів функціонування й розвитку досліджуваних об'єктів; 3) системність, тобто сукупність знань, упорядкованих на підставі певних принципів, які й об'єднують одиниці знань у цілісну органічну систему; 4) методологічна рефлексія: вивчення об'єктів, виявлення їхньої специфіки, властивостей, зв'язків тощо завжди супроводжується усвідомленням методів та прийомів (і раціональних, і ірраціональних), за допомогою яких досліджуються об'єкти; 5) об'єктивність і орієнтація на відшукування істини, адже наукова істина «переживає віки й тисячоліття» [1, с. 181]; при цьому активність суб'єкта пізнання є найважливішою умовою й передумовою когніції; 6) неперервне самовідновлення концептуального арсеналу: пізнання є складним процесом відтворення знань, які утворюють цілісну систему концептів, теорій, гіпотез, законів та інших ідеальних форм, закріплених у природній чи штучній мові; причому знання не лише фіксує свої елементи в мові, а й неперервно формує й відтворює їх на власній основі згідно зі своїми

нормами і принципами; 7) використання у процесі дослідження і матеріальних (наукового обладнання й устаткування), й ідеальних засобів та методів, як от діалектика, логіка, концептуальне моделювання, математичний, синергетичний, кібернетичний, системний методи тощо; 8) доказовість, обґрунтованість отриманих результатів і достовірність висновків: тут важливого значення набуває логіко-методологічна підготовка дослідника, його філософська культура, постійне вдосконалення свого наукового мислення, здатність усвідомлювати сенс і мету свого існування під впливом пізнання; 9) формування наукової картини світу – цілісної системи уявлень про загальні властивості й закономірності дійсності, побудованої в результаті синтезу й узагальнення фундаментальних наукових понять та принципів.

Процес пізнання здійснюється індуктивним, дедуктивним та абдуктивним методами, що сприяє і розширенню, і відкриттю/виведенню нових знань. Таке знання має особливість накопичуватися і зростати. За британським філософом К. Поппером, *модель* зростання наукового знання має вигляд набору когнітивних процедур, що передбачає [6, с. 325–376]: 1) усвідомлення проблеми, що є початком пізнання; 2) висунення гіпотези, що допоможе розв'язати проблему; 3) спростування гіпотези, що забезпечить усунення виявлених помилок і хибних припущень; 4) проведення критичної дискусії, результатом якої має бути поглиблений розгляд проблеми й висунення нових припущень; 5) зростання наукового знання за рахунок критики гіпотез.

Дотримуючись своєї логіки, К. Поппер розробив концепцію «третього світу» – «світу мови, передбачень, теорій і міркувань». Філософ розрізняє три світи [6, с. 370]: перший світ – реальність, яка об'єктивно існує; другий світ – ідеальні конструкції свідомості, її стан та активність; третій світ – «світ об'єктивного змісту мислення, насамперед, змісту наукових ідей, поетичних думок і витворів мистецтва». Він утворюється людиною, але результати її діяльності живуть власним життям. Третій світ – це «універсум об'єктивного знання», він є автономним від інших світів. Приріст знання у «третьому світі» К. Поппер описує формулою: $P - TT - EE - P$ (*Problem - Theory - Evaluation - Problem*), де P – це вихідна проблема, TT – теорія, яка претендує на розв'язання проблеми, EE – оцінювання теорії, її критика й усунення помилок, P – нова проблема.

У запропонованій К. Поппером формулі (як і в моделі приросту знань) бракує однієї ланки – власне, етапу розв'язання проблеми. Якщо додати або, радше, відтворити цю ланку (бо вочевидь філософ мав на увазі її), то виявиться, що модель і формула К. Поппера передбачають спіральний шлях пізнання, де кінцевий етап, тобто розв'язання проблеми, одночасно стає новою проблемою й початком нового витка пізнавального процесу. У такому разі *спіральний процес пізнання* може мати таку структуру [2, с. 46]: 1) перший виток – це загальне ознайомлення з проблемою, визначення проміжних завдань, які слід розв'язати, та висунення припущень щодо варіантів розв'язку; 2) другий виток – активізація «знанневих схем» і розв'язання проміжних завдань; 3) третій виток – критична дискусія щодо запропонованих розв'язків завдань, їх спростування чи доведення, обговорення побічних ефектів, достоїнств, недоліків і суперечностей, висунення нових припущень, тобто поглиблений розгляд проблеми з різних позицій; 4) четвертий виток – це реалізація висунених припущень щодо нових способів розв'язання проблеми, корекція й узагальнення висновків та виведення нового знання. Відповідно, розв'язана проблема й виведене знання є початком нової епістемологічної проблеми, до розв'язання якої можна застосувати такий самий алгоритм.

Отже, у процесі пізнавальної діяльності активно застосовуються такі ментальні операції [5, с. 140–141; 3, с. 414–421; 4, с. 48–50]: а) *рефлексія* – форма теоретичної діяльності, спрямованої на осмислення і власного мислення та дій, і мислення та дій інших людей, а також культури, науки та їх основ загалом за допомогою таких когнітивних операцій, як синтез, аналіз, порівняння, визначення, умовивід, інференція, узагальнення, експлікація тощо; б) *умогляд* (або абстрагування) – виведення суджень про реальний світ, його предмети та процеси за допомогою: раціоналістичних прийомів на основі законів логіки; «позалогічних», ірраціональних прийомів на основі інтуїтивного бачення ідеї; споглядального, емпіричного й інтелектуального «конструювання» ідеї за допомогою продуктивної уяви і творчості на підставі міждисциплінарних наук та теорії самоорганізації; в) *інтелектуальна інтуїція* – процес взаємодії суб'єктивного і об'єктивного, чуттєвого й раціонального, необхідного і випадкового, інформаційно-споглядального й оцінного; г) *евристичність* – спосіб розв'язання проблеми, який передбачає використання не так логічного, як творчого й інтуїтивного підходів, та виражається в непередбачуваності розв'язків; г) *інтерпретація* – процедура встановлення змісту

понять або значення елементів, «реконструкція» смислів через їх аплікацію на певну предметну царину, а також результат такої процедури.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, пізнання є динамічним і творчим процесом. Активне отримання знань відбувається за спіраллю. Сам процес оволодіння знаннями потребує дотримання певного алгоритму, або моделі пізнання. У процесі пізнання відбувається дозрівання суб'єкта пізнання на світоглядному рівні. Світоглядні проблеми відкриті для розвитку у процесі спірального пізнання. На кожному новому витку індивід разом із людством по-новому розв'язує філософські проблеми залежно від його картини світу, епістемологічного стилю, типу мислення тощо. Основою багатоваріантного розв'язання проблем є гносеологічний плюралізм, який постулює уявлення про існування рівноправних, незалежних форм та джерел пізнання, що функціонують за власними законами і втілюються в різних картинах світу. Гносеологія й методологія пізнання орієнтуються на створення гнучкішої теорії пізнання, яка уникає абсолютизації та догматизації певної історично усталеної концептуальної будови, певної моделі пізнання, стверджуючи кумулятивний характер та поліваріантність розвитку знання.

Перспективу подальшого розгляду означеної проблеми ми вбачаємо в дослідженні психологічних та комунікативних особливостей пізнання.

Джерела та література

1. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский ; редкол. : А. Л. Яншин, С. Р. Микулинский, И. И. Мочалов ; сост. М. С. Бахракова [и др.]. – М. : Наука, 1988. – 522 с.
2. Вовк О. І. Комунікативно-когнітивна компетентність студентів-філологів: нова освітня парадигма / О. І. Вовк. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2013. – 500 с.
3. Микешина Л. А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования : учеб. пособие / Л. А. Микешина. – М. : Прогресс-Традиция ; МПСИ ; Флинта, 2005. – 464 с.
4. Новейший философский словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.slovopedia.com/6/200/770558.html>
5. Новиков А. А. Интуиция / А. А. Новиков // Новая философская энциклопедия. В 4-х т. Т. 2. – М. : МПСИ, 2001. – 746 с.
6. Поппер К. Логика и рост научного знания / К. Поппер. – М. : Прогресс, 1983. – 580 с.
7. Сапрыкин Д. Л. Regnum Hominis. (Имперский проект Френсиса Бэкона) / Д. Л. Сапрыкин. – М. : Индрик, 2001. – 224 с.
8. Социальная философия : словарь / сост. и ред. В. Е. Кемеров, Т. Х Керимов. – М. : Академ. проект, 2003. – 560 с.
9. Стрюковский В. И. Философия науки / В. И. Стрюковский, А. М. Старостин. – М. : Изд. дом «Дашков и К», 2009. – 367 с.
10. Теория познания / под ред. В. А. Лекторского, Т. И. Ойзермана. – М. : Филос. мысль, 1991. – 428 с.
11. Энциклопедия эпистемологии и философии науки / под ред. И. Т. Касавина. – М. : «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2009. – 344 с.

Вовк Елена. Философские основы познания: мультипарадигмальность и гносеологический плюрализм. В статье исследуются особенности мультипарадигмального познания. Рассматриваются уровни и пути когнитивности, описываются ментальные операции, с помощью которых осуществляется познавательная деятельность. Подчеркивается важность гносеологического плюрализма, в соответствии с которым постулируется идея объединения рационального, чувственного и опытного в процессе познания. Акцентируется идея взаимодействия разных формаций и парадигм познания, результатом которого является образование мультипарадигмальных эпистемологических систем. Предлагается спиральная модель наращивания знаний.

Ключевые слова: познание, мультипарадигмальность, гносеологический плюрализм, эпистемологические стили.

Vovk Olena. Philosophical Basics of Cognition: Multiparadigmatic and Epistemological Pluralism. The article focuses on the peculiarities of multiparadigmatic cognition. Cognitive performance of an individual is studied within the framework of the levels and ways of cognition, relevant mental operations, epistemological styles, etc. The idea is highlighted that in the process of cognition it is important to combine different scientific paradigms which may result in the multiparadigmatic epistemological systems. The spiral model of knowledge acquisition is put forward.

Key words: cognition, multiparadigmatic and epistemological pluralism, epistemological styles.

Стаття надійшла до редколегії
11.11.2014 р.